

Neerlandistische ontmoetingen

Trefpunt Wrocław

onder redactie van

Irena Barbara Kalla en Bożena Czarnecka

met medewerking van Gert Loosen

Wrocław 2008

Inhoud

STEFAN KIEDROŃ, <i>Woord vooraf</i>	9
Internationale neerlandistiek	
YVES T'SJOEN (Gent), <i>Binnenwaarse buitenstaanders. Literatuur over de grenzen, over de grenzen van literatuur</i>	11
DIRK DE GEBST (Leuven), <i>Naar een 'internationale' geschiedenis van de Nederlandse literatuur? Enkele kanttekeningen</i>	25
Taalkunde	
MATTHIAS HÜNING (Berlin), <i>Hoe talen elkaar ontmoeten: over taalcontact en convergentie</i>	40
JOOP VAN DER HORST & FREEK VAN DE VELDE (Leuven), <i>Het voorzetsel diachronisch</i>	54
AGATA KOWALSKA-SZUBERT (Wrocław), <i>Thematische indeling van Nederlandse ontleningen in het Pools</i>	63
PAYLÍNA KNAP-DLOUHÁ (Olomouc), <i>Ontbrekende equivalentie en mogelijke vertaaloplossingen binnen het kader van de juridische vertaling</i>	70
JACEK KAPIŃSKI (Wrocław), <i>Wat maakt een formulier tot een formulier? Algemene kenmerken van het formulier als een specifieke tekstsoort op basis van Nederlandse en Poolse formulieren</i>	80
HANNA GEVAERT (Bratislava), <i>De didactiek van Nederlandse aanspreekvormen: tutoyeren en vousvoyeren in de lesmethode Help</i>	94
Letterkunde	
ANIKÓ DARÓCZI (Budapest), <i>Verstommende stemmen ofewel Over het nut van Midden-Europees onderzoek in de Neerlandistiek</i>	104
MAŁGORZATA DOWLASZEWICZ (Wrocław), <i>De duivel als vrouw in de Middelnederlandse literatuur</i>	114
MARCIN POLKOWSKI (Warszawa), <i>De Marquise de Monceaux, Roose-mond en de Winterkoningin van Bohemen: Oog in oog met de imitatio in gedichten van Honorat Laugier de Porcheres, Justus de Harduwijn en Daniel Naborowski</i>	122
LIA VAN GEMERT (Amsterdam), <i>Schuld en boete bij Vondel en De Koning</i>	132
EDYTA GRZEŚK (Wrocław), <i>Gelegenheidsgedichten rond Johannes Herbinus (1626-1679)</i>	147

Recensent: Bart Vervaeck

Uitgegeven met de financiële steun van:

Urząd Marszałkowski
Województwa Dolnośląskiego

Uniwersytet
Wrocławski

Comenius

Ontwerp illustratie omslag: Anna Skubisz

© Copyright by Irena Barbara Kalla, Bożena Czarnecka
and Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe
Wrocław 2008

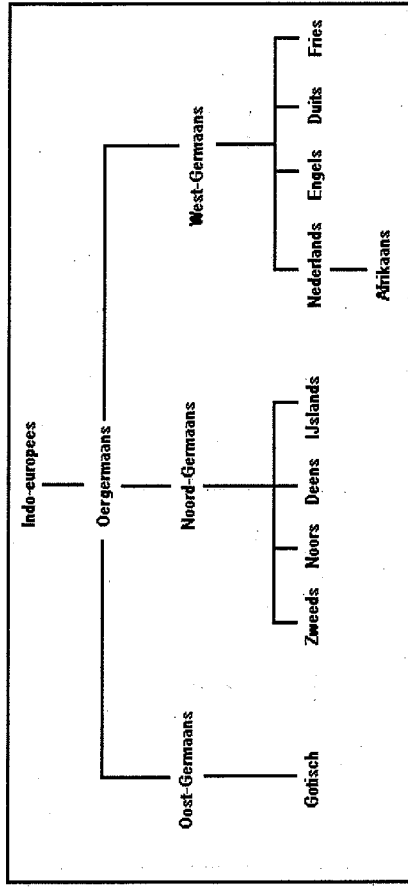
ISBN 978-83-7432-449-6

Published by
Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe
ul. T. Kościuszki 51A, 50-011 Wrocław, tel. 071 342 20 56, faks 071 341 32 04
<http://www.atut.ig.pl>; e-mail: oficyna@atut.ig.pl

vergerende ontwikkelingen. De klankwetten van de neogrammatici zijn daar mooie voorbeelden van.

Daarbij past het stamboommodel dat we sinds August Schleicher gebruiken om de ontwikkeling van talen en taalfamilies te beschrijven. Ik geef ter illustratie (een sterk vereenvoudigde versie van) de stamboom van de Germaanse taalfamilie:

(1) Stamboom van de Germaanse talen

De stamboom is een zeer handige, maar ook zeer suggestieve metaforische voorstelling van de gang van zaken. Het model suggereert het steeds verder uit elkaar groeien van de diverse takken van de stamboom, het ontstaan van discrete eenheden, van afzonderlijke talen binnen een taalfamilie en de mogelijkheid om deze talen duidelijk van elkaar af te bakenen. Verwante talen hebben gemeenschappelijk erfgoed in woordenschat en grammaticale structuren, maar in de loop van de eeuwen hebben ze allemaal hun specifieke kenmerken ontwikkeld waardoor ze zich zijn gaan onderscheiden van elkaar. Vooral in de periode na de middeleeuwen ontstaan er door natievorming en standaardisering duidelijk van elkaar afgebakende talen. Het dialectcontinuüm maakt plaats voor de nationale talen.

Dat dit een zeer vereenvoudigde en misschien ook wel verkeerde visie op taal en taalgchiedenis is, is al vroeg onderkend. Toen het stamboommodel populair werd, kwam er dan ook meteen kritiek, in het begin vooral verbonden met de naam Johannes Schmidt en met zijn 'Wellentheorie'. Ik kan daar in deze bijdrage niet verder op ingaan; waar het mij hier om gaat is het basisidee achter het stamboommodel, het idee van de gemeenschappelijke oorsprong en van steeds verder uit elkaar groeiende takken. In dit artikel wil ik aandacht besteden aan tegengestelde ontwikkelingen. Taalverandering is immers niet alleen gekenmerkt door divergentie, maar ook door convergentie: talen groeien niet alleen uit elkaar, maar in veel opzichten ook naar elkaar toe. Het gaat me daarbij met name om ontwikkelingen die niet terug kunnen worden gevoerd op kenmerken van een gemeenschappelijke brontaal, om ontwikkelingen die niet genetisch te verklaren zijn.

Hoe talen elkaar ontmoeten: over taalcontact en convergentie

Abstract. Zowel de contrastieve taalkunde als ook de historisch-vergelijkende taalkunde richten hun aandacht in eerste instantie op de verschillen en de contrasten tussen talen, op de divergenties. Het stamboommodel kan gelden als de bekendste metaforische voorstelling van het idee dat talen steeds verder uit elkaar 'groeien'. Tegengestelde ontwikkelingen die leiden tot convergentie en overeenkomst zijn over het algemeen minder in trek bij vergelijkend werkende taalkundigen. In deze bijdrage wordt aandacht gevraagd voor dergelijke ontwikkelingen, voor overeenkomsten tussen talen die niet of niet uitputtend kunnen worden verklaard door te wijzen, op een gemeenschappelijke oorsprong en op genetische verwantschap. Een en ander wordt geïllustreerd met voorbeelden uit de taalkundige literatuur en uit eigen onderzoek en met behulp van enkele centrale noties uit Heine & Kuteva (2006).

De verschillen tussen talen vormen het centrale onderwerp van de contrastieve taalkunde. In de inleiding van een vrij recente studie over contrastieve taalkunde beschrijven de auteurs, Ekkehard König en Volker Gast, hun doelstellingen:

What is presented in this book is a comprehensive description of general differences between the two languages [= English and German, MHJ]. Major similarities between the two languages will be mentioned only in passing and not be discussed in detail. English and German are both members of the Western branch of the Germanic language family and thus closely related genetically. It is therefore to be expected that there are still features manifesting this relatedness, even though English has considerably moved away from these common roots during the last thousand years (König & Gast 2007: 4).

Ook in deze passage vindt men dus de opvatting dat contrastieve taalkunde over contrasten gaat, over verschillen tussen talen. Overeenkomsten en gelijkenissen lijken minder interessant, ze worden in het geval van verwante talen verantwoord door te wijzen op die genetische verwantschap. Deze opvatting gaat vaak gepaard met het idee dat contrastieve taalkunde in eerste instantie in dienst staat van de toegepaste takken van de taalkunde in het algemeen en van de vreemdetalendidactiek in het bijzonder. Wanneer men een vreemde taal wil leren, aldus de veronderstelling, heeft men minder of geen moeite met woorden en structuren die in beide talen hetzelfde zijn, men moet zich concentreren op de verschillen.

De genetische verwantschap en het uit elkaar groeien van talen zijn ook de centrale onderwerpen van de historisch-vergelijkende taalkunde. In de 19de eeuw heeft men geprobeerd om overeenkomsten en verschillen tussen talen te herleiden tot een gezamenlijke brontaal en men heeft getracht regelmaat te vinden in de di-

In tal van studies is de afgelopen jaren erop gewezen dat de talen van Europa (met name de Romaanse, de Germaanse en de Slavische talen) een aantal kenmerken met elkaar delen die niet kunnen worden herleid tot hun gezamenlijke Indo-Europese oorsprong. Heine & Kuteva (2006) zien taalcontact binnen Europa als reden voor dergelijke convergenties en voor het ontstaan van grammaticale structuren die kenmerkend zijn voor een 'linguistic area Europe'. Daaronder verstaan ze een taalgebied dat zich in een aantal opzichten als homogeen presenteert en dat zich daardoor onderscheidt van andere taalgebieden. Onderzoekers als Martin Haspelmath, Ekkehard König of Johan van der Auwera hebben het in dit verband zelfs over een 'Europäischer Sprachbund' of ook over 'Standard Average European'¹. Een goed overzicht van kenmerken die in Europa wijdverspreid zijn, maar die niet kunnen worden verklaard op basis van genetische verwantschap, is te vinden bij Haspelmath (2001). In de volgende paragraaf zal ik er twee noemen ter illustratie.

1. Grammaticale europeanismen

1.1. Lidwoorden

Het Nederlands is een taal die gebruik maakt van lidwoorden. We hebben een onbepaald lidwoord (*een*) en twee bepaalde lidwoorden (*het* en *de*). Dat is niet altijd zo geweest; zo zijn de bepaalde lidwoorden pas vrij laat ontstaan uit de aanwijzende voornaamwoorden. Pas in de loop van de middeleeuwen ontstond er een systeem met definitieve en indefinite artikels; eerst nog met een onderscheiding voor de drie geslachten (mannelijk, vrouwelijk, onzijdig), later een tweeledig systeem met de samenvatting van de grammaticale geslachten mannelijk en vrouwelijk tot het zogenaamde utrum of *genus commune*.

Lang niet alle talen hebben lidwoorden. Het Pools bijvoorbeeld of het Russisch zijn talen zonder lidwoorden. Bovendien is het systeem van lidwoorden ook niet zo oud; het Latijn bijvoorbeeld had er nog geen en voor zover bekend was het Proto-Indo-Europees een taal zonder lidwoorden. Tegenwoordig daarentegen hebben alle Romaanse en ook de Germaanse talen lidwoorden.

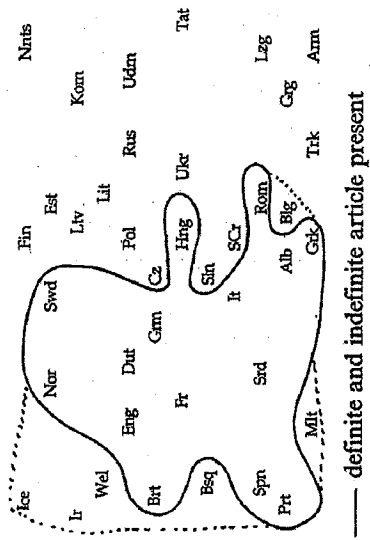
While articles are widespread in Standard Average European (SAE) languages, this was not always so: the Old European languages had essentially no articles. Articles are clearly not a genetic feature of Indo-European [...] (Heine & Kuteva 2006: 99).

Er zijn veel aanwijzingen dat ze zich in de diverse talen parallel hebben ontwikkeld, door taalcontact en wederzijdse beïnvloeding. Op de volgende overzichts-

¹ Het begrip 'Sprachbund' gaat terug op Trubetzkoy en de term 'Standard Average European' (SAE) is afkomstig van Benjamin Lee Whorf. Vgl. voor deze opvatting o.a. König & Haspelmath (1999); Haspelmath (2001); Van der Auwera (1998); voor een kritiek op de notie 'Europäischer Sprachbund' en op de hele 'Sprachbund'-analyse zie bijv. Van Pottelberge (2001).

kaart ziet men dat er een kerngebied is van aan elkaar grenzende Germaanse en Romaanse talen die allemaal een systeem met bepaalde en onbepaalde lidwoorden hebben. En er is – in het westen – een aantal talen die niet het complete systeem ontwikkeld hebben. Een geografisch perifere taal als het IJslands bijv. kent alleen bepaalde lidwoorden. Kennelijk heeft er dus een soort 'Ausgleichsbewegung' plaats gehad in Europa, waardoor talen eenzelfde of een vergelijkbare structurele ontwikkeling hebben doorgemaakt.

(2) Bepaalde en onbepaalde lidwoorden in de Europese talen

Map 107.1: Definite and indefinite article

(bron: Haspelmath 2001: 1494; daar vindt men ook een legenda bij de kaartjes)

Over de hele wereld gezien is dit opvallend. Haspelmath (2001: 1494) citeert Matthew Dryer die in een grootschalige vergelijking van ca. 400 talen gevonden heeft dat ca. een derde van deze talen überhaupt lidwoorden kent en dat minder dan acht procent van deze talen indefinite *en* definitieve artikelen heeft².

1.2. Externe possessoren in de datief

Ter aanduiding van 'onvervreemdbaar bezit' (lichaamsdelen, kleding etc.) laten de talen van Europa verschillende mogelijkheden zien. Veel talen kennen de mogelijkheid om de bezitter in zo'n geval als apart zinsdeel (indirect object, datiefobject) te realiseren (vgl. (a)), andere talen gebruiken een locatieve constructie (met een prepositie, vgl. (b)) en het derde type talen realiseert de bezitter 'intern', d.w.z. niet als apart zinsdeel, maar binnen de NP (vgl. (c)).

² Vgl. voor 'the rise of articles' ook hoofdstuk 3 in Heine & Kuteva (2006).

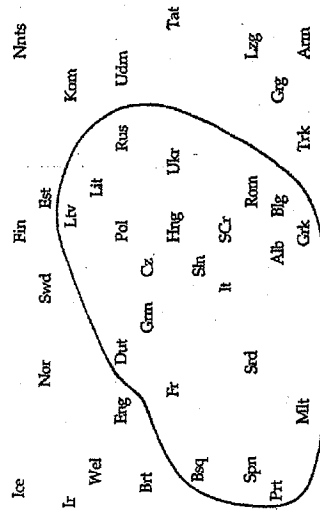
(3) (a) Duits: *Der Vater wäscht dem Kind die Haare.*

(b) Zweeds: *Någon bröt armen på honom.*

(c) Engels: *The father washes the child's hair. / Somebody broke his arm.*

De possessieve datief is een oud kenmerk van Germaanse talen. Externe possessoren in de datief zijn binnen Europa zeer frequent, buiten Europa komen ze kennelijk niet of nauwelijks voor (vgl. Haspelmath 2001: 1498 en König & Haspelmath 1999). Ook met betrekking tot dit kenmerk zien we weer dat er een gebied kan worden afgebakend binnen Europa van aan elkaar grenzende talen die dit kenmerk hebben.

(4) Externe possessoren in de datief in de Europese talen

Map 107.7: Dative external possessor

(bron: Haspelmath 2001: 1498)

Dit voorbeeld laat echter ook meteen al problemen van de 'Sprachbund'-analyse zien. Het Nederlands geldt op dit kaartje als taal met externe possessoren in de datief, terecht zoals het voorbeeld in (a) lijkt te suggereren:

(5) (a) *De tranen stonden hem in de ogen.*

(b) **Ik heb hem de arm gebroken.*

De bezitter wordt in (a) als apart zinsdeel (*hem*) gerealiseerd en niet 'intern' (... *in zijn ogen*). Voorbeeld (b) maakt echter duidelijk dat dit niet altijd zo is. Hier is in feite alleen de interne possessor (*zijn arm*) mogelijk.

Zowel het Engels als ook het Nederlands hebben weliswaar externe possessoren in de datief gekend, maar tegenwoordig gebruiken ze alleen nog interne possessoren (vgl. hiervoor ook Van Pottelberge 2001). Een voorbeeld als *ik tik hem op de vingers* is tegenwoordig alleen nog mogelijk met de overdrachtelijke betekenis 'iem. berispen', de letterlijke betekenis zou worden gerealiseerd als *ik tik op zijn vingers* (met intern, door een possessiefpronomen, uitgedrukte bezitter). En ook voorbeeld (b) hierboven is een oude, gelexicaliseerde uitdrukking.

Aan de andere kant is er één syntactische context waarin externe possessoren niet alleen in het Nederlands, maar ook in het Engels wel degelijk nog kunnen worden gebruikt:

(6) Engels/Nederlands: *He spat me in the face / Hij spuugde mij in het gezicht* i.p.v. *in my face / in mijn gezicht*

Wanneer het 'bezit' in een PP staat, dan kan de bezitter in beide talen als apart zinsdeel (extern) worden gerealiseerd.

Het kaartje abstraheert (noodzakelijkerwijs) van de vaak ingewikkelde feiten en de analyse van het Engels en het Nederlands maakt duidelijk dat men ook tot een andere indeling zou kunnen komen. Het Nederlands ligt tegenwoordig – net als het Engels – al buiten de grenzen van het 'Europese kerngebied' als we productief gebruik van de externe possessor als criterium nemen. De reguliere manier om possessoren uit te drukken in het Nederlands lijkt immers op het Engels, is dus NP-intern:

(7) *De vader wast de haren van het kind.*

**De vader wast het kind de haren.*

Er wordt dus met andere woorden niet voldoende rekening gehouden met recent(re) ontwikkelingen die tot een andere structurering van het Europese taalgebied zouden leiden. De feiten liggen iets ingewikkelder dan de kaart suggereert.

Samenvattend kan worden geconstateerd dat men binnen Europa de volgende drie mogelijkheden vindt om de possessor te realiseren:

(8) Drie types:

– externe possessoren in datief (Duits, Romaanse talen, Slavische talen)

– externe possessoren in locatief (Scandinavische talen, Iers, Fins, Hongaars)

– alleen NP-interne possessoren (Engels, Welsh, Bretons, Turkse talen, evtl. Nederlands).

Opmerkelijk blijft daarbij echter dat er binnen Europa een gebied van aan elkaar grenzende talen is die de externe constructie met een datiefobject gebruiken c.q. gebruikt hebben.

2. Europeanismen en internationalismen in de woordenschat

Opvallender nog dan voorbeelden van 'grammaticale europeanismen' zijn overkomsten in de woordenschat. Ik citeer nog een keer uit het boek van Ekkehard König en Volker Gast:

In the lexical domain we generally expect contrasts rather than parallels and the more interesting question is why we still find so many similar or even parallel lexical differentiations and polysemies between two languages that have taken such strikingly different paths in their grammatical development (König & Gast 2007: 260).

Ook met betrekking tot de woordenschat moeten we de oorzaak voor overeenkomsten en parallellen niet alleen zoeken in de gezamenlijke oorsprong en in de zogenaamde erfwoordenschat, maar vooral in taalcontact en wederzijdse invloeden.

Talen ontlenen woorden aan andere talen en in de verschillende periodes van de taalgeschiedenis zijn verschillende talen belangrijk geweest als brontalen. Tegenwoordig nemen de Europese talen vooral woorden over uit het Engels. Het is een bekend verschijnsel en er wordt veel over geklaagd, vooral wanneer oude woorden worden vervangen door modieuze Engelse begrippen. Bekend zijn de voorbeelden uit marketing en reclame: vertegenwoordigers en verkoopleiders worden tot *salesmanagers*, de directeur wordt tot *chief executive officer*.

Soms komen de woorden samen met de dingen, zo bijvoorbeeld in de computerterminalogie:

- (9) (a) *computer, e-mail, ftp, download, account* enz.
(b) *muis, verkenners, bureaublad* enz.

Het zijn nieuwe woorden voor nieuwe concepten en ze dringen door in bijna alle talen van Europa (vgl. o.a. Grzegorz 2006: 104 e.v.). En het voorbeeld van een computerwoord als *muis* (Engels *mouse*) of *verkenners* (Engels *explorer*) laat zien dat niet alleen vormen, maar ook betekenissen kunnen worden overgenomen. We passen in het Nederlands (en in veel andere talen) dezelfde metaforen en metonymieën toe als in het Engels.

Eeuwenlang was niet het Engels de dominante brontaal, maar het Latijn en (later) ook het Frans. Ook hiervan vinden we sporen in alle Europese talen. Onze cultuurwoordenschat is sterk beïnvloed door het Latijn. De Romeinen hebben hun cultuur meegebracht en de Germanen hebben veel geleerd over wijnbouw, groenteteelt, over handel, verkeer en administratie. De daarbij behorende woordenschat hebben ze overgenomen, evenals – iets later – de woordenschat van het christendom.

Tegenwoordig valt op dat het Latijn en het Grieks – hoewel de kennis van deze talen alsmat afneemt – nog steeds zeer populair zijn in de woordvorming. Overal ontstaan nieuwe woorden met ontleende prefixen en prefixoiden als de volgende:

- (10) *ante-, anti-, astro-, auto-, bi-, biblio-, bio-, contra-, cosmo-, eco-, ex-, extra-, fysio-, hydro-, hyper-, hypo-, inter-, macro-, maxi-, micro-, mini-, mono-, multi-, neo-, non-, onmi-, paleo-, pan-, para-, pluri-, poly-, post-, pre-, pro-, pseudo-, psycho-, radio-, sub-, super-, tele-, thermo-, trans-, ultra-, uni-, video-...*

Het feit dat deze prefixen in alle Europese talen productief worden gebruikt, kan weer worden gezien als convergentiefactor: er vindt een soort 'Ausgleich' plaats tussen de talen door veelvuldig onderling contact. Mensen passen vergelijkbare middelen toe in hun respectievelijke talen; ze buiten dit soort morfologische europeanismen uit bij de uitbouw van vooral vaktalige terminologie en vakjargon. Grote delen van de woordenschat zijn daardoor op weg naar een soort Europese woordenschat: 'ein internationales, ein universales Lexikon ist im Entstehen' (Wandruszka 1998: 9).

3. Ontlening en replicatie

Heine & Kuteva stellen in hun boek *The changing languages of Europe* een paar concepten en terminologische onderscheidingen voor voor de analyse van dergelijke contact-verschijnselen. Het centrale begrip is daarbij 'replicatie':

Grammatical replication is a process whereby a language, called the replica language (R), creates a new grammatical structure (Rx) on the model of some structure (Mx) of another language, called the model language (M). It concerns meanings and the structures associated with them, but not forms, that is, phonetic substance is not involved. Grammatical replication contrasts with lexical replication, that is, with the replication of lexical structures (usually referred to as calquing or loanshift), and both contrast with borrowing, which – in our terminology – concerns phonetic substance, that is, either sounds of form-meaning units such as morphemes, words, or larger entities (Heine & Kuteva 2006: 49).

Bij grammaticale replicatie ontstaat een nieuwe grammaticale structuur volgens het model van een structuur in een andere taal. In deze categorie vallen o.a. het ontstaan van lidwoorden en van externe possessoren. Daarvan moet worden onderscheiden de lexicale replicatie, waaronder Heine en Kuteva o.a. leenvertalingen (*wolkenkrabber* < *skyscraper*) of ontleende betekenissen (vgl. de computer-betekenis van *muis*) verstaan. In beide gevallen gaat het om betekenissen en structuren, maar niet om de overname van vorm, d.w.z. fonetisch materiaal. Daardoor onderscheiden ze zich van ontlening in engere zin (zoals lat. *fenestra* > *venster*, eng. *manager* > *manager*).

- (11) – ontlening ('borrowing'; lat. *fenestra* > *venster*, eng. *manager* > *manager*)
– replicatie
– grammaticale replicatie
– lexicale replicatie
– leenvertalingen ('calquing'; *wolkenkrabber* < *skyscraper*)
– ontleende betekenissen ('loanshift'; vgl. *muis*)

Hoewel ze conceptueel en terminologisch moeten worden onderscheiden, zijn ontlening en replicatie echter niet altijd onafhankelijk van elkaar.

Still, borrowing and replication are not always independent of one another [...] it may also happen that borrowing provides a basis for replication (Heine & Kuteva 2006: 72)

Dat ontlening de basis voor replicatie kan zijn, wordt o.a. duidelijk, wanneer men kijkt naar de overname van woordvormingsprocedures. Affixen bijvoorbeeld worden niet als losse affixen ontleend, ze worden overgenomen als onderdeel van leenwoorden. Dit had ook Hermann Paul al gezien:

Es werden immer nur ganze Wörter entlehnt, niemals Ableitungs- und Flexionssuffixe. Wird aber eine grössere Anzahl von Wörtern entlehnt, die das gleiche Suffix enthalten, so schliessen sich dieselben ebensogut zu einer Gruppe zusammen wie einheimische Wörter mit dem gleichen Suffix, und eine solche Gruppe kann dann auch produktiv

worden. Es kann sich das so aufgenommene Suffix durch analogische Neubildung mit einheimischem Sprachgut verknüpfen (Paul 1920: 399).

Door overname van gelede woorden kan ook het woordvormingsproces dat aan deze woorden ten grondslag ligt, worden 'gerepliceerd', d.w.z. toegepast in de eigen taal. Soms is één ontleend woord voldoende als model, maar meestal hebben we te maken met een groep woorden die als geleed worden herkend en op basis waarvan een regel of een woordvormingsprocedé kan worden geabstraheerd dat dan als replicatie (of replica) kan worden gezien van het model in de brontaal.

In mijn proefschrift heb ik laten zien hoe dit proces van replicatie is verlopen in het geval van het suffix *-erij* dat teruggaat op het Franse suffix *-erie* (Hüning 1999). Dit suffix is ook illustratief voor het feit dat woordvormingsprocedés zich kunnen verspreiden over een groot gebied en over veel talen. *-Erie/-erij* is immers overgenomen niet alleen in het Nederlands maar ook in alle andere Romaanse en Germaanse talen. Woordvorming met *-erij* behoort tot de morfologische europeanismen.

4. Voorbeelden uit de woordvorming

Replicatie lijkt een nuttige notie, niet alleen wanneer het gaat om grootschalige taalvergelijking, maar ook in de contrastieve taalkunde die immers vooral gericht is op de vergelijking van twee talen. In deze paragraaf zal ik een paar voorbeelden uit actueel onderzoek op het gebied van de woordvorming geven ter illustratie. Ook daarbij blijken taalcontact en ontlening belangrijke factoren.

Soms is het betrekkelijk makkelijk om invloeden te identificeren. Historisch-vergelijkend onderzoek naar de vorming van bijwoorden in het Nederlands en in het Duits laat bijvoorbeeld zien dat het suffix *-matig* in bijvoorbeeld gebruik vrijwel zeker is overgenomen uit het Duits.³

(12) [N+matig] bijw.

Zangmatig zijn ze erg goed, maar hebben niet de uitstraling van bijvoorbeeld de Spice Girls.⁴

De Duitse mogelijkheid om woorden op *-mäßig* bijvoorbeeld te gebruiken, is 'gerepliceerd' in het Nederlands en vormt daar nu een productief procedé.

Niet altijd liggen de zaken zo duidelijk. Dit blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek naar A+N-verbindingen in het Nederlands en in het Duits (zie hiervoor o.a. Hüning 2008 en Hüning & Schlücker 2008 en de daar aangehaalde literatuur). Het is één van de kenmerken van Germaanse talen dat ze over ruime mogelijkheden beschikken om samenstellingen te vormen. Nominale samenstellingen vormen

³ Dit onderzoek wordt verricht door Janneke Diepeveen; eerste resultaten zijn gepresenteerd tijdens de *Morfologiedagen* aan de UvA in december 2007 en de *13th International Morphology Meeting* in Wenen in februari 2008.

⁴ Web-log 'Carmen. Nieuws, achtergronden en meer'. Op: http://carmen.web-log.nl/carmen/2007/02/juryleden_sprek.html, geraadpleegd op 15.07.2008.

bijvoorbeeld in het Nederlands en in het Duits een zeer productieve categorie en de mogelijkheid om A+N-composita te vormen is in beide talen al vroeg aanwezig. Voorbeelden van A+N-samenstellingen zijn:

- (13) *dumdruk* – *Dünndruck*
groothandel – *Großhandel*
sneltrein – *Schnellzug*

Daarnaast kennen beide talen de mogelijkheid om entiteiten te benoemen met een A+N-frase.

- (14) *de zure regen* – *der saure Regen*
de rode kaart – *die rote Karte*
de rode draad – *der rote Faden*

Opvallend is nu dat er in het Nederlands een duidelijke voorkeur bestaat voor de syntactische realisatie van concepten, terwijl het Duits een duidelijke voorkeur heeft voor composita.

- (15) *donkere kamer* – *Dunkelkammer*
rode/witte wijn – *Rotwein/Weißwein*
dunne/dikke darm – *Dünndarm/Dickdarm*
volle maan – *Vollmond*
zwarte markt – *Schwarzmarkt*

Er zijn tientallen of zelfs honderden voorbeelden te geven, waaruit dit verschil in voorkeur blijkt.

Heine & Kuteva (2006) laten zien dat replicatie vaak een selectieproces inhoudt. Talen beschikken wel vaker over concurrerende mogelijkheden om iets uit te drukken. Soms zijn deze patronen eerder marginaal, maar onder invloed van een vreemde taal kan één ervan populair worden en worden uitgebouwd tot een regelmatige en productieve mogelijkheid.

In het geval van de A+N-verbindingen ligt het voor de hand om bij het zoeken naar oorzaken voor het opvallende distributieveverschil o.a. ook weer aan taalcontact te denken, concreet aan Franse invloed (voor andere belangrijke factoren vgl. Hüning 2008). Het Nederlands (en ook het Engels dat eveneens een voorkeur voor de syntactische realisatie heeft) zijn immers zoals bekend veel sterker in contact (ge-weest) met en beïnvloed door het Frans dan het Duits. En het Frans, als Romaanse taal, kent de mogelijkheid van samenstelling niet (of nauwelijks). De benoemingen waar het hier om gaat worden in het Frans altijd gerealiseerd als een frase, bestaande uit een zelfstandig naamwoord en een achtergeplaatst adjectief.

- (16) *Dunkelkammer* – *donkere kamer* – *chambre noir*
Rotwein – *rode wijn* – *vin rouge*

Los van A+N kunnen we constateren dat sprekers van het Duits ook voor de combinatie van twee nomina een veel sterkere neiging hebben om samenstellingen

te gebruiken. Het Nederlands maakt relatief veel meer gebruik van analytische/syntactische constructies. Franse invloed lijkt ons in dit verband niet de enige, maar wel een belangrijke factor.

Een laatste voorbeeld laat zien dat het vaak niet zo makkelijk is om de invloeden precies te bepalen: samenstellingen van het type *computergestuurd*, adjectieven met de structuur [N + volt. deelw.]_A dus (vgl. voor een uitvoerige behandeling en voor literatuurverwijzingen Hüning & Schlücker 2008). Van dit samenstellingsprocedé is herhaaldelijk bewaerd dat het vooral de laatste decennia productief wordt gebruikt, o.a. door Van den Toorn (1984) en Van der Horst die het erover heeft dat 'het Nederlands bedolven wordt onder een lawine van zulke samenstellingen' (Van der Horst & Van der Horst 1999: 339). Beide auteurs wijzen erop dat het procedé op zich oud is, maar pas in de laatste decennia zeer productief geworden is.

In semantisch opzicht hebben we te maken met een groot spectrum aan betekenis mogelijkheden, die te maken hebben met de relatie tussen de beide elementen N en V in de samenstelling.

- (17) [N + volt. deelw.]_A
 instrumenteel: *watergekoelde motor* / *wassergekühlter Motor* (met water gekoeld)
 finaal: *toekomstgericht beleid* / *zukunftsgerichtete Politik* (op de toekomst gericht)
 locatief: *boomgerijpte perziken* / *baumgereifte Pfirsiche* (aan de boom gerijpt)... etc....

Van der Sijs (1996: 299-300) gaat ervan uit dat het Nederlands de productiviteit van dit procedé te danken heeft aan taalcontact en de invloed van het Duits en van het Engels. Zij wijst erop dat dit type samenstellingen in het Nederlands onbruikbaar zou zijn, in het Duits en Engels echter 'normaal'. Ook oudere auteurs als Gerlach Royen hebben het over het 'het geforceerde onnederlandse' karakter ervan (Royen 1948: 407) en Bilderdijk schrijft:

Ten aanzien van de samenstelling mag ik niet voorby hier te waarschuwen tegen eene nieuw ingedrongene en aan het Engelsch ontleende woordkoppeling, als b.voorb. *wolkgetopte bergen*. Dit is volstrekt onhollandsch en onduidbare wanspraak. De Engelschman spreekt zoo in zijne onregelde en uit allerlei talen saamgevoelde dialect, *cloudtop*, *Hellgoverned*, *lovelowounded* [...] (Bilderdijk 1826: 408).

Bij nader inzien blijkt echter dat het moeilijk is om een brontaal te identificeren, een taal dus waarin het procedé vol uitgebouwd en productief was en van waar andere talen het procedé hebben overgenomen. In de Germaanse talen is het procedé in principe oud, maar het leidde lang een marginaal bestaan. Voor het Middenlands is er bijvoorbeeld maar een handjevol woorden overgeleverd:

- (18) Middenlands voorbeelden:
godgelaten, bloeddronken, godevolen, huusbakken

Pas vanaf de 16de/17de eeuw (bijv. Luther: *schriftgelehr*) en dan later, vooral in de tweede helft van de 20ste eeuw, wordt het zeer populair (vgl. voor het Duits bijv. Wilss 1986 en Marchand 1969: 92 voor het Engels) en dringt het door in alle Germaanse talen.

Zo is het adjectief *computergestuurd* kennelijk gangbaar in diverse Germaanse talen ter aanduiding van naaimachines met ingebouwde computer.

- (19) Moderne naaimachines in Germaanse talen

Nederlands: *computergestuurde naaimachine*, Duits: *computergesteuerte Nähmaschine*, Deens: *computerstyret symaskine*, Noors: *komputerstyrt symaskin*, Engels: *computer-controlled sewing machine*

Alles lijkt erop dat we in plaats van duidelijk eenrichtingsverkeer (ontlening aan één brontaal) eerder te maken met een parallelle ontwikkelingen in de diverse talen. Het is goed mogelijk dat het Engels daarin het voortouw neemt, maar kennelijk is het procedé door onderling taalcontact in een soort stroomversnelling terecht gekomen, met wederzijdse beïnvloedingen en versterking van de trend. De ANS wijst erop dat dit type samenstelling vooral 'in de taal van techniek en handel' voorkomen (Haeseryn et al. 1997: 729), zoals *geluidgedempt, handgeweven* of *luchtgekoeld*, en het lijkt daarom niet onwaarschijnlijk dat er in de twintigste eeuw ook een behoefte ontstond aan uitdrukkingen voor dergelijke concepten, wat de productiviteit in de hand gewerkt heeft.

Het is nog maar de vraag of replicatie voor een dergelijk geval de goede term is; taalcontact is echter in elk geval de doorslaggevende factor voor deze verandering in het Nederlands, maar ook in andere talen.

5. Besluit

We hebben de neiging om in ons onderzoek en in ons onderwijs vooral de contrasten tussen twee talen centraal te stellen, de divergenties. Voor een goed begrip van de verhouding tussen beide talen (en ook voor de geschiedenis ervan) is het echter minstens even belangrijk om de overeenkomsten en de convergenties te analyseren. En het lijkt erg zinnig om ons daarbij niet te beperken tot deze beide talen, maar om ze in veel sterkere mate te zien als Europese talen, ingebed in het Europese taallandschap met al zijn wederzijdse invloeden. Ontlening en replicatie zijn daarvoor zeker twee centrale concepten.

Of de notie 'Europäischer Sprachbund' met een kerngebied dat gecentreerd is rond het Duits, het Nederlands en het Frans inderdaad houdbaar is, is nog maar de vraag. Misschien zegt deze notie, zoals Van Pottelberge (2001) vermoedt, inderdaad meer over de onderzoekers dan over het object van onderzoek. Maar dat Europa is een gegeven, een interessant feit, dat ons veel kan leren over hoe sprekers van verschillende talen met elkaar in contact komen en wat de taalstructurele consequenties van dat taalcontact zijn.

De voorbeelden die ik in deze bijdrage gepresenteerd heb, hebben echter – hoe wel ik ze maar heel kort en globaal kon bespreken – naar ik hoop duidelijk kunnen maken dat het in een concreet geval nog niet zo makkelijk is om precies te bepalen welke taal wanneer en hoe iets heeft overgenomen uit een andere.

Er zit mijns inziens ook een didactisch perspectief aan al deze overeenkomsten. Vooral de veelvuldige convergenties tussen de Europese talen op het gebied van de woordenschat lijken te leiden tot een soort 'Europees lexicon'. Op de mogelijkheden en de perspectieven hiervan is al vaak gewezen, o.a. door Mario Wandruszka die pleit voor een nieuw soort 'Europees taalonderwijs' en wat hij zegt over het Duits geldt ook voor andere talen:

Es wäre also höchste Zeit, die deutsche Sprache in ihrer europäischen 'Vernetzung' [...] zu begreifen und zu unterrichten. Das ist freilich leichter gesagt als getan (Wandruszka 1998: 10).

Het gaat erom in het taalonderwijs gebruik te maken van de voorkennis die leerders van een vreemde taal hebben, vooral wanneer ze al één of meer andere vreemde talen hebben geleerd. Het gaat erom een taalbewustzijn te creëren. De didactische middelen daarvoor moeten echter voor zover ik zie nog worden ontwikkeld.

Bibliografie

- Auwers, Johan Van der 1998. 'Conclusion.' In: id. (red.), *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, p. 813-836 (Empirical Approaches to Language Typology – EURO TYP, 20-3).
- Bilderdijk, Willem 1826. *Nederlandsche Spraakleer*. 's-Gravenhage: Immerzeel.
- Grzegza, Joachim 2006. *EuroLinguïstischer Parcours. Kernwissen zur europäischen Sprachkultur*. Frankfurt am Main, London: IKO – Verlag für Interkulturelle Kommunikation.
- Haeseryn, W. et al. 1997. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. 2 delen. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff uitgevers/Wolters Plantyn.
- Haspelmath, Martin 2001. 'The European linguistic area: Standard Average European.' In: Martin Haspelmath et al. (red.), *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*. Volume 2. Berlin, New York: Walter de Gruyter, p. 1492-1510 (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 20.2).
- Heine, Bernd & Kuteva, Tania 2006. *The Changing Languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press (Oxford linguistics).
- Horst, Joop van der & Horst, Kees van der 1999. *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standdaard Uitgeverij.
- Hüning, Matthias 1999. *Woordensmederij. De geschiedenis van het suffix -erij*. Den Haag: Holland Academic Graphics (LOT International Series, 19).
- Hüning, Matthias 2008. 'Adjective + Noun constructions between syntax and word formation in Dutch and German.' Te verschijnen in: Sascha Michel & Michael Onysko (red.), *Cognitive Approaches to Word Formation* (Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2008).

Hüning, Matthias & Schlücker, Barbara 2008. 'Konvergenz und Divergenz in der Wortbildung. Komposition im Niederländischen und im Deutschen.' Te verschijnen in: D. Nübling, S. Kürschner & A. Daumel (red.), *Kontrastive germanistische Linguistik* (Tübingen: Niemeyer, 2008).

König, Ekkehard & Gast, Volker 2007. *Understanding English-German Contrasts*. Berlin: Erich Schmidt Verlag (Grundlagen der Anglistik und Amerikanistik, 29).

König, Ekkehard & Haspelmath, Martin 1999. 'Der europäische Sprachbund.' In: Norbert Reiter (red.), *EuroLinguistik – ein Schritt in die Zukunft. Beiträge zum Symposium vom 24. bis 27. März 1997 im Jagdschloß Glienicke (bet Berlin)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, p. 112-127.

Marchand, Hans 1969. *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. A Synchronic-Diachronic Approach*. 2nd, compl. rev. and enl. edition. München: Beck (Handbücher für das Studium der Anglistik).

Paul, Hermann 1920. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Studienausgabe. 9., unveränderte Auflage, 1975 (Nachdruck der 5. Auflage, 1920). Tübingen: Max Niemeyer Verlag (Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft, 6).

Pottelberge, Jeroen Van 2001. 'Sprachbünde: Beschreiben sie Sprachen oder Linguisten?' *Linguistik online* 8 (1). Op: http://www.linguistik-online.de/1_01/VanPottelberge.html, geraadpleegd op 15-07-2008.

Royen, Gerlach 1948. *Taalpanoptikum*. Utrecht, Brussel: Uitgeverij Het Spectrum.

Sijs, Nicoline van der 1996. *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standdaard Uitgeverij.

Toorn, M. C. van den 1984. 'Van godevolen tot computergestuurd.' In: *Spektator* 13 (6), p. 405-416.

Wandruszka, Mario 1998. *Die europäische Sprachengemeinschaft*. 2., durchgesehene Auflage. Tübingen: Francke Verlag (UTB für Wissenschaft, Uni-Taschenbücher, 1588).

Wilss, Wolfram 1986. *Wortbildungstendenzen in der deutschen Gegenwartssprache. Theoretische Grundlagen – Beschreibung – Anwendung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag (Tübinger Beiträge zur Linguistik, 304).